

«ԱՎԵԼՈՐԴ ՄԱՐԴՈՒ» ՍՈՑԻՈՄՇՏԱԿՈՒԹՅԱՅԻՆ ԴԻՄԱՆԿԱՐԸ

ՕՎՍԱՆՆԱ ՆԱՀԱՊԵՏՅԱՆ

Համաշխարհայնացման գործընթացների հորձանուտում դեգերող ժամանակակից մարդը ասես հայտնվել է իր իսկ սոցիալականությունից հարկադրաբար ու երբեմն նաև ինքնակամ հրաժարվելու ճանապարհին: Եթե հաշվի առնենք, որ սոցիալականությունը՝ որպես մարդկային կեցության հիմնարար հատկություն, որպես մարդկային գործունեության արդյունքում ստեղծված մշակույթ, դրսևորվում է հասարակական արտադրության, հասարակական կյանքի կառավարման, սոցիալական կապերի ու շփումների (ինտերսուբյեկտիվություն) և, վերջապես, առօրյա կյանքի զանազան ձևերով (կենսաշխարհ), ապա դժվար չէ տեսնել, որ արդի համաշխարհայնացման գործընթացները նույնքան համաշխարհային են դարձնում նաև սոցիալականությունը: Բայց դժվար չէ տեսնել ու համոզվել, որ այդ ամենի հետևանքով մեր ամենօրյա կյանքի ուղեկից են դարձել նաև այնպիսի զգացումներ, ինչպիսիք են՝ օտարումը, լուսանցքայնությունը, անդեմությունը, ավելորդությունը և այլն: Դրանք արժեքային բազմաչափության, սոցիալական բևեռվածության, էթնիկական խտրականության, անձնական դերի անորոշության արդյունք են և շատ հաճախ սահմանում ու նախանշում են մարդու առօրյա կյանքը: Մարդիկ օտարվում են հասարակությունից՝ հայտնվելով լուսանցքում, քանի որ սոցիալ-մշակույթային կառուցվածքները, արժեքները և նորմերը թույլ չեն տալիս իրացնել սեփական էությունական պահանջումները:

Հոդվածում քննարկվում են «ավելորդ մարդու» սոցիոմշակութային դիմանկարի, նրա ձևավորման քաղաքակրթական նախադրյալների, ինչպես նաև հասարակական գործընթացների վրա նրա ունեցած հնարավոր ազդեցությունների ու հետևանքների մի շարք հիմնահարցեր:

Բանալի բառեր – *ավելորդ մարդ, լքված մարդ, անպետք մարդ, արհեստական ինտելեկտ, տեղեկատվական տեխնոլոգիաներ, լուսանցքայնություն, սպառողական հասարակություն*

Մենք ապրում ենք հարափոփոխ աշխարհում, որտեղ գիտության ու ժամանակակից տեխնաձիմ քաղաքակրթության ձևավորած իրականությունը գերազանցում է նախորդ դարաշրջանի ֆանտաստիկ գրականության ամենահամարձակ մտահղացումներն ու կառուցարկումները, որտեղ իրականությունը գերազանցում է երևակայությանը, և անհնարինն այլևս հնարավոր է: Մարկուզեն այս առնչությամբ նկատում է, որ ժամանակակից աշխարհում «իրականությունը գերազանցում է իր մշակույթին, և այսօր մարդը կարող է անել ավելին, քան մշա-

կութային հերոսներն ու կիսաստվածները, նա արդեն լուծել է անլուծելի թվացող բազում խնդիրներ: Բայց, դրա հետ մեկտեղ, նա դավաճանել է հույսին ու կորստյան մատնել ճշմարտությունը, որոնք սուբլիմացված (փոխակերպված) ձևով պահպանվում էին բարձր մշակութային»¹: Եվ իրոք, գիտությունը ուժ է, ինչպես ասում էին հները, և դրա զարգացումը միտված է աշխարհի յուրացմանը, այն բանին, որ աշխարհը մարդու համար դառնա առավել տանելի, հասկանալի, հարմարավետ ու մտերմիկ: Բայց գիտությունն ու տեխնոլոգիական քաղաքակրթությունը նաև կարող են դառնալ մարդուն սանձահարելու, նրա անհատականությունը տափանելու, տաղտուկ միաչափություն հաստատելու և անգամ մարդկության ճակատագիրը կանխորոշելու գործիք ու միջոց: Օրինակները բազմաթիվ են՝ արդյունաբերության ավտոմատացումը, ռոբոտացումը, արհեստական բանականության շրջանառումը, նորագույն տեխնիկական հնարավորություններով պայմանավորված՝ նաև մշակութային նոր չափորոշիչների հաստատումը, որոնք աստիճանաբար փոխում են մարդկային կյանքի պայմաններն ու հենց մարդուն: Մեր շրջապատում ապրում են մարդիկ, որոնք աշխատում են մեքենաների պես, և հակառակը՝ գործարկվում են մեքենաներ, որոնք աշխատում են մարդկանց պես: Հեռավար շփումը դարձել է թե՛ աշխարհի, թե՛ այլոց և թե՛ ինքն իր հետ հաղորդակցվելու կենսաձև, իսկ հեռավարությունը՝ սոցիոմշակութային կապերի կազմաքանդման ցուցանիշ: Ինքնին հասկանալի է, որ տեղեկատվական-տեխնոլոգիական աննախադեպ նվաճումները նպաստում են աշխատանքի արդյունավետության բարձրացմանը և հետևաբար՝ կենսապայմանների բարելավմանը, սակայն աներկբա է նաև, որ նոր մասնագիտությունների ի հայտ գալուն զուգահեռ՝ ավանդական բազում մասնագիտություններ վերանում կամ կորցնում են իրենց երբեմնի կարևորությունը, ինչի արդյունքում կրճատվում է զբաղվածություն ունեցող մարդկանց թիվը, քանի որ այդ ամենի հետևանքով շատերը դուրս են մնում ընթացող զարգացումներից, պատկերավոր ասած՝ դառնում են ավելորդ: Այս առնչությամբ Յ. Նոյ Խարարին իրավացիորեն նկատում է, որ մոտ ապագայում թեև «ի հայտ կգան շատ նոր մասնագիտություններ, բայց չի բացառվում, որ առաջանա «ոչ պիտանի» մարդկանց մի ամբողջ դասակարգ: Դրութունն ի դեպ կարող է վատթարանալ երկու ճակատներում էլ. մի կողմից՝ գործազրկության բարձր մակարդակ, մյուս կողմից՝ որակավորված մասնագետների պակաս»²: Օրինակ՝ Covid-ի համաճարակով պայմանավորված՝ կրթական համակարգ ներմուծվեց հեռավար կրթության կազմակերպման գործընթացն իր նորագույն գործիքակազմով: Կրթական համակարգում դա նպաստեց տարբեր տիպի խոշորացումների՝ պայմանավորված տեխնիկական հնարավորություններով, միևնույն

¹ Маркузе Г. Эрос и цивилизация, М., 2003, с. 319.

² Յ. Նոյ Խարարի, XIX դարի 21 դասերը, Եր., 2020, էջ 55:

Ժամանակ ազդելով դասավանդողների թվի նվազման վրա: Կարող է տպավորություն ստեղծվել, որ առավելագանցվում է զբաղվածության՝ աշխատանք ունենալու խնդիրը, սակայն չենք կարող չհամաձայնվել, որ բոլոր ժամանակներում Homo sapiens-ի զարգացման և կայացման համար անհրաժեշտ գործոնը եղել և մնում է աշխատանքը, որը որոշում է մարդու «երկրային կարգավիճակը»³: Մխաված չենք լինի, եթե ասենք, որ նման իրավիճակներում մարդկության ապագան նաև կախված է այն բանից, թե ինչքանով հնարավոր կլինի աշխարհում կառուցողաբար իրականացնել մարդկանց բաժանումը «պետքականի» և «ավելորդի»՝ պայմանավորված աշխատանքի փոփոխման միտումներով (քչացել են կայուն աշխատանքներն ու աշխատատեղերը, դրանց կողքին առաջացել են բազմաթիվ ժամանակավոր աշխատանքներ և աշխատողներ, որոնք էլ մշտապես խարխափում են աշխատանքի և գործազրկության միջև) :

Ժամանակակից տեղեկատվական տեխնոլոգիաները, ներխուժելով հասարակական կյանքի ամենատարբեր ոլորտներ, արմատապես փոխել են բնական և հասարակական իրականությունը: Որքան էլ զարգացած պետությունները փորձում են երկրի ներսում հաղթահարել հասարակական անհավասարությունը, միևնույնն է, հարուստների և չքավորների միջև անդունդն օրըստօրե մեծանում է: Համաշխարհայնացումը, ազատ շուկայական հարաբերությունների գաղափարաբանությունը նպաստում են հարուստ երկրների էլ ավելի հարստացմանն ու հակառակը. օրեցօր աճող աղքատության, գործազրկության, ներգաղթի ու արտագաղթի, մշակութային խառնաշփոթության, գաղափարական բևեռայնացման, ինչպես նաև քաղաքական իրավազրկության հանրապատկերով պայմանավորված՝ օբյեկտիվորեն վերաձևակերպվում են մարդկային փոխհարաբերությունները: Եթե նախկինում պետությունները հասարակական կայունության և արդարության նպատակով կարգավորում էին աշխատանքի արտադրողականության աճը և բարիքների բաշխումը, ապա ներկայումս համաշխարհային շուկան, առևտրայնացնելով նորագույն տեխնոլոգիական նվաճումները, անտեսելով սոցիալ-բարոյական բազմաթիվ չափանիշներ ու երևույթներ, ավելի ամուր դիրք է ձեռք բերել պետությունների նկատմամբ: Աստիճանաբար փոխակերպվում է ժամանակակից քաղաքակրթությունը, և դրանում հատկապես փոխակերպվում են սոցիալականացման և մարդասիրության տնտեսական հիմքերը: Նախկինում՝ մարդիկ միմյանց համար շահույթ էին ապահովում, իսկ ներկայումս՝ միմյանց համար ավելի շուտ ծախք են համարվում: Գաղտնիք չէ, որ բնակչության թվի աճին զուգահեռ՝ աճում են նաև ծախսերը: Այս իրողությունն ի գործ է քանդելու ցանկացած ժողովրդավարություն: Չենք կարող չնկատել, թե ինչպես է շուկայական ժողովրդավարությունն աստիճանաբար ստա-

³ Агамбен Дж. Человек без содержания, М., 2018, с. 95.

նում տեղեկատվական դիկտատուրայի ձև՝ բարիքները վերաբաշխելով թվայնացման և տեղեկատվության գեներատորների օգտին: Փաստ է, որ բոլորովին անհասկանալի է, թե ինչ է սպասվում մարդկությանը, երբ մարդկանց ճակատագիրը կորոշի արհեստական ինտելեկտը: Մարդկային ապագան երբեք չի եղել այսքան անկախատեսելի, որքան այսօր, ինչպես նաև չի եղել նման կախվածություն քաղաքական ուժերից:

Ժամանակակից մարդու կեցության համար սովորական են դարձել այնպիսի վիճակներ, ինչպիսիք են օտարումը, լուսանցքայնությունը, ավելորդությունը և այլն: Դեռևս նախորդ դարում Ռ. Պարկը շրջանառության մեջ դրեց «լուսանցքային մարդու» գաղափարը՝ նկատելով, որ նման մարդիկ հայտնվում են երկու տարբեր մշակույթների, հասարակական կառուցվածքների սահմանագծում՝ ներառված չլինելով դրանցից և ոչ մեկի մեջ⁴: Ելակետ ընդունելով Ռ. Պարկի հայացքները է. Ստոունկվիստը նման մարդուն դիտարկում է հասարակական սուբյեկտ, որը, սակայն, սեփական «ես»-ի ինքնության բնականոն արդիականացման նկատառումներով՝ հակված չէ երկխոսության, և նրան «քաղաքացի դարձնելու» համար անհրաժեշտ է առնվազն քսան տարի, որի ընթացքում նա պետք է անցնի սոցալականացման երեք փուլ. 1) գերիշխող խմբերի մշակույթը յուրացնելու, 2) ինքնորոշվելու, 3) իրավիճակին հարմարվելու հաջող կամ անհաջող փորձերից հետո քաղաքացի դառնալու կամ իրականությունից օտարվելու⁵:

Հաննա Արենդտն առաջին հետազոտողներից էր, ով 20-րդ դարին բնորոշ ամբողջատիրության երևույթի շրջանակներում քննարկում է նաև հասարակական կապերից ու հարաբերություններից զրկված և լքվածության մատնված ժամանակակից մարդու կերպարը՝ նկատելով, որ նման մարդը ի վերջո հայտնվում է ամբողջատիրական իշխանություն իրականացնող քաղաքական ուժերի ազդեցության տակ և ինչ-ինչ գաղափարախոսական մղումներից դրդված՝ կախվածություն է փնտրում մեղմելու իր լքվածությունը: Ի դեպ, բոլորովին էլ պատահական չէ, որ նա մարդու ավելորդությունը կամ, ինչպես շատ հաճախ ինքն է անվանում, լքվածությունը դիտարկում է ամբոխի և զանգվածային հասարակության համատեքստում՝ իրավացիորեն նկատելով, որ ամբոխը, որպես կանոն, ձևավորվում է այնպիսի հասարակական-քաղաքական համախորտակումների (կատակլիզմների) հետևանքով, ինչպիսիք են հեղափոխությունները, ապստամբությունները: Ամբոխը մարդկանց այնպիսի խումբ է, որն անտարբեր է հասարակական զարգացումների հանդեպ և չի մասնակցում ոչ մի կազմակերպության կամ

⁴ Տե՛ս **Park R.**, Human Migration and Marginal Man/American Journal of Sociology, Chicago, 1928, № 6, էջ 882:

⁵ Տե՛ս **Stonequist E.V.**, The marginal man. A study in personality and Cultural Conflict. N.Y. 1967, էջ 92:

որևէ հասարակական կառույցի գործունեությանը: Նրանցից յուրաքանչյուրը, նկատում է Հաննա Արենդտը, զգում է «սեփական ավելորդությունը, ինչպես նաև մնացածի անպետքությունը»⁶: Մի երևույթ, որը վկայում է, որ զանգվածի մարդու հիմնական հատկանիշը ոչ թե դաժանությունն ու հետամնացությունն է, այլ նրա մեկուսացումը և սոցիալական նորմալ հարաբերությունների բացակայությունը:

Այսպիսով, կարելի է ասել, որ ժամանակակից քաղաքակրթական փոխակերպումների հետևանքով մարդուն ավելորդությունը վերածվել է գոյության եղանակի ու պայմանավորված է սոցիալական ողջ համակարգի ճգնաժամով և դարձել է մի տեսակ ցավալի երևույթ հասարակության կյանքում: Կարելի է նաև ենթադրել, որ աշխարհում ընթացող քաղաքական, սոցիալական և տնտեսական իրադարձությունները փաստում են, որ մարդկությունն ասես մի լուռ համաձայնությամբ համակերպվել է «ավելորդ մարդու» առաջացմանը նպաստող հանգամանքներին: Փոխակերպվող հասարակություններում նման հանգամանքներից են՝ ավանդական, մոդեռնիստական և հետմոդեռնիստական ժամանակաշրջանների արժեքները կրող խմբերի միջև թույլ արտահայտված երկխոսությունը, իշխանության իրականացման ցածր մշակույթը և հանրային անհանդուրժողականությունը: Կարող ենք ասել, որ դա արժեքային բազմաչափության, սոցիալական բնեղանկության, էթնիկական խտրականության, անձնական դերի անորոշության հետևանք է, հանրային յուրօրինակ դատավճիռ է, որը լռելյայն սահմանում և նախանշում է մարդու առօրյա կյանքը: Ավելորդ մարդը որոշակի պահից համակերպվում և հաշտվում է իր հանրային անգործությանը, նաև՝ հնարավոր գործագրկությանը՝ իր վիճակը դարձնելով աշխարհայացքային դիրքորոշում և ինչ-որ չափով նաև՝ «ես»-ի ինքնապահպանման միջոց: «Մարդը «կյանքի սուբյեկտից» աստիճանաբար վերափոխվել է «գործունեության սուբյեկտի», այսինքն՝ դիմակի, որն աստիճանաբար սերտաճում է դեմքին և դանդաղորեն մարում մարդու մեջ առկայծող անհատականության լույսը»⁷:

Ի դեպ, որոշ հեղինակներ փորձում են «ավելորդ մարդու» խնդիրը բացահայտել նյութական և հոգևոր աղքատության դիտանկյունից (Ի. Իլյին)՝ գտնելով, որ նյութական աղքատությունը մարդուն հիմք է տալիս մտածելու իր՝ որպես հասարակության մի ավելորդ մասի ողբերգության մասին, որտեղ այլևս «ներքև» չկա, և որտեղ մարդն այլևս հատակում է: Ի. Իլյինը, խոսելով աղքատության մասին, տարբերակում է երկու տեսակ՝ նյութական և հոգևոր: Նյութականի դեպքում մարդը կորցնում է աշխատանքը և ապրում այնպիսի ողբերգություն, որը

⁶ **Арендт Х.** Истоки тоталитаризма, М., 1996, с. 595.

⁷ **Էդ. Հարությունյան,** Բացակա մարդը. հուսալու և հիշելու ալյրնտրանք // «Բանբեր Երևանի համալսարանի. Փիլիսոփայություն, Հոգեբանություն», Եր., 2018, № 3 (27), էջ 7:

նրան թվում է աշխարհում «ավելորդ» արարածի ողբերգություն, երբ նա այլևս չունի աշխատանքի և կյանքի իրավունք, երբ նրա կարիքը չի զգացվում, երբ նա էլ չի կարող նայել «ներքև», քանի որ նրա համար այլևս «ներքև» չկա, երբ դժվարություններին դիմակայելու և եղածով բավարարվելու արվեստն այլևս չի կարող օգնել նրան: Դրան զուգահեռ՝ հոգևոր աղքատության դեպքում մարդը քամահրանքով մերժում է իրական գեղեցիկ մեկ «ուրիշ տեղի» գոյությունը, և այդ պատճառով ավելորդ են դառնում և՛ մարդն ինքը, և՛ իր ձգտումներն ու ձեռքբերումները: «Բայց ամենացավալին այն է, որ երկրորդ տեսակի աղքատության մարդիկ հաճախ սառն ու հպարտ անցնում են առաջին տեսակի աղքատության մարդկանց կողքով: Մրանից էլ բխում է կյանքի անաստված, ոչ քրիստոնեական կարգը: Եվ դրա մեջ է այսօրվա աշխարհի դժբախտությունն ու վտանգը»⁸:

Կարո՞ղ ենք մտածել, որ «ավելորդ մարդու» խնդիրը կարող է ինչ-որ պահի ինքնին վերանալ: Իհարկե՝ ո՛չ: Անհրաժեշտ է վերլուծել և հասկանալ, թե ովքեր են «ավելորդ մարդիկ», ինչպես կարող ենք ճանաչել նրանց, ինչ խնդիրների են նրանք բախվում իրենց կյանքում, ինչ ազդեցություն ունեն և կարող են ունենալ հասարակական գործընթացների վրա: Մենք պարտավոր ենք գտնել միջոց «բռնելու մեզանից սահանքով հեռացող այս աշխարհը»⁹:

Լինել ավելորդ նշանակում է լինել նաև չհասկացված: Անտարակույս է, որ ամեն ոք չէ, որ ի գորու է ամբողջությամբ ըմբռնելու և իմաստավորելու սեփական կեցությունը, համաժամանակյա ապրելու կյանքն իր ողջ վեհության և ողբերգականության մեջ: Տարածված տեսակետի համաձայն՝ մարդու արժեքավորությունը որոշվում է նաև պահանջարկով: Նա մշտապես կարիք ունի հավանության, արտաքին գնահատականների, ներառյալ՝ գովազդի: Նման գոյավիճակը հավանական է դարձնում շատերի ինքնաստարումը: Շատերն ընկալվում են ոչ ամբողջական ձևով: Նկատվում է «փոխադարձության» և իրականության հետ անմիջական շփման արգելք: Է. Ֆրոմի կարծիքով՝ այսօրվա անհատը և՛ վաճառական է, և՛ վաճառքի հանված ապրանք, որի պատճառով նրա ինքնագնահատականը պայմանավորված չէ միայն իրենով: Եթե մարդը կարողանում է կատարել իր առջև դրված խնդիրները, ապա արժեքավոր է, իսկ եթե ոչ՝ անարժեք է: Նման պայմաններում մարդը պարտավոր է հաջողել, քանզի ցանկացած ձախողում խարազան է լինելու նրա ինքնագնահատականին՝ արդյունքում թողնելով անօգնականության, անվստահության և թերարժեքության զգացում¹⁰:

Գրականության մեջ այս խնդրին նվիրված բազմաթիվ գեղարվեստ-

⁸ **Ильин И. А.** Книга раздумий. Я гляядываюсь в жизнь. // Белорусская православная церковь, Минск, 2020, с. 51.

⁹ **Гидденс Э.** Ускользящий мир. Как глобализация меняет нашу жизнь, М., 2004, с. 21.

¹⁰ **St u Фромм Э.** Человек для себя. Минск. 1992, էջ 74:

տական գործեր կան: Հավանաբար հեղինակները ոչ միայն ցանկացել են տվյալ կերպարին ավելացնել իրենց դարաշրջանի առանձնահատկությունները, այլև փորձել են համատեղել տվյալ ժամանակաշրջանի սոցիալական բոլոր երևույթները: Համաշխարհային գրականության մեջ «ավելորդ մարդու» վառ պատկերներից մեկը կերտել է Ի. Ս. Տուրգենևն իր «Ավելորդ մարդու օրագիրը» երկում: «Ավելորդ մարդու» կյանքը միշտ չէ, որ ընթանում է իմաստային տարածությունների պասիվ կառուցարկումներում, բայց միևնույն է, մարդու հոգևոր զարգացման համար այն չի կարող լինել կառուցողական: Ի. Տուրգենևը ցույց է տալիս, որ նման մարդու ինքնավերլուծությունն ու ինքնաքննադատությունը խաթարում են նրա արժանապատվությունը և ժամանակի ընթացքում կարող են փոխակերպվել գիտակցված «ինքնաթաղման» կենդանության օրոք: Գրողի գրական տաղանդն արտացոլում է մարդու՝ վերահաս մահվանն ընդառաջ՝ երկրային և հավերժական կեցությունների համատեքստում ինքն իրեն հասկանալու և սահմանելու պահանջմունքը. «... մահից առաջ, կարծում եմ, ներելի է իմանալ..., թե ինչ թոչուն էի ես: Խորամուխ լինելով այս կարևոր հարցի պատասխանի մեջ և կարիք չունենալով ինքս իմ հասցեին դառնորեն արտահայտվելու պետք է խոստովանեմ, որ ես այս աշխարհում բոլորովին ավելորդ մարդ էի կամ, գուցե, բոլորովին ավելորդ թոչուն»¹¹: Նման մարդու համար սեփական կյանքի ուղին պատահական գոյաբանական իրադարձություն է, որը զուրկ է թե՛ օբյեկտիվ և թե՛ սուբյեկտիվ իմաստավորումներից: Թեման ինքնին հետաքրքրական է այն առումով, որ կարող է փոխակերպվել կյանքի իմաստի, գոյաբանական դատարկության: Խնդիրը ինքնատիպ ձևով ներկայացված է Դերենիկ Դեմիրճյանի «Ավելորդը» պատմվածքում, որտեղ նկարագրվածն ընդամենը ընտանեկան դրամա չէ, այլ՝ մարդկային ողբերգություն, որը բացահայտում է երևույթը բազում կողմերով: Անկասկած, ավելորդ լինելու միտքն ավելի հաճախ սարսափեցնում է նրան, ում համարում են ավելորդ, քան թե այն մեկին, ով իրեն է համարում ավելորդ: Ավելորդին սեփական կյանքից ջնջելու այդ պահին արված քայլը ցավագին չէ մինչ այն պահը, երբ անդառնալի է վերադարձը: Հանկարծահաս աղետների, սահմանային իրավիճակների ժամանակ ընդունած որոշումները լավագույնս բնութագրում են որոշում կայացնողին՝ լինի նա սովորական քաղաքացի, թե պետական կամ քաղաքական գործիչ: Անհրաժեշտ է մշտապես գիտակցել, որ պետականի և անպետքի, օգտակարի և անօգուտի, կարևորի և անկարևորի, ավելորդի և անհրաժեշտի տարանջատումը դժվարին ու պատասխանատու գործ է:

«Ավելորդ մարդկանց» թեմայով մտորումները չեն կորցնում իրենց արդիականությունը և պահանջված են բոլոր ժամանակներում: Մեր օ-

¹¹ Тургенев И. С. Дневник лишнего человека // Собрание сочинений в 10 т., т. 5, М., 1961, с. 143.

րերում էլ նման մարդկանց թիվը ոչ միայն չի նվազել, այլև նույնիսկ աճել է: Համաշխարհայնացման շարունակվող գործընթացների, համաշխարհային ընդգրկումներով խնդիրները լուծելու համապատկերում մարդը որպես մարդ դադարում է զգալ սեփական նշանակությունը: Ինչպես նախկինում, այնպես էլ ներկայումս մենք հաճախ ինքներս մեզ հարց ենք տալիս գոյության իմաստի, այս կյանքում մեր տեղի մասին: Նմանատիպ հարցերին որոշակի պատասխաններ տալու անկարողությունն էլ հղի է ինքնության ճգնաժամով:

Ավանդական հասարակության հանրային կյանքին բավականաչափ ինտեգրված, մշտապես պահանջարկված մարդն արդեն հետարդյունաբերական ժամանակներում, ոգեշնչված անհատապաշտական նկրտումներով և մղումներով, շատ հաճախ օտարվում է հասարակությունից հայտնվելով լուսանցքում, քանի որ սոցիալ-մշակութային կառուցվածքները, արժեքները և նորմերը թույլ չեն տալիս իրացնել սեփական էութենական պահանջումները: Նախկինում անհատը ոչ միայն հասարակական կյանքի ակտիվ մասնակիցն էր, այլև հասարակության կազմակերպողն էր և արարիչը: Ներկայումս հետզհետե մեծանում է հանրայինի և մասնավորի միջև ընկած անդունդը, դժվարանում է մասնավոր խնդիրները հասարակականի փոխակերպելու կարելիությունը: Մարդիկ հիմնականում չեն կարողանում իրենց անհատական խնդիրները կերպափոխել հասարակականի, համընդհանուրի, ինչի պատճառով էլ խանգարվում է հասարակական կարգի մնալունությունը: Ինչպես գրում է Ջ. Բաումանը, մասնավորը գաղութացրել է հանրայինը¹²: Հասարակությունը, առաջատար դիրք գրավելով անհատի նկատմամբ, դարձել է որոշող և որոշիչ՝ խաթարելով երկխոսությունն իր անդամների հետ: Բայց չէ՞ որ «լինել նշանակում է նախևառաջ՝ երկխոսել: Իսկ երբ վերջանում է երկխոսությունը, վերջանում է ամեն ինչ»¹³:

Ներկա ժամանակներում «հոգևոր անօթևանությունը» հասել է աննախադեպ չափերի, և «ավելորդ մարդիկ» վերածվել են անցյալի մշակույթից այսպես կոչված «մնացուկի», անհատներ, որոնք գործնականում պահանջված չեն և՛ իշխանությունների, և՛ պետության կողմից, ինչպես նաև չեն կարողանում իրենց համար տեղ գտնել տվյալ հասարակությունում: Նման մարդիկ հանրության համար դարձել են չպահանջարկված, որն արտահայտվում է հատկապես հանրային կյանքին միջամտելու, մասնակիցը լինելու թե՛ անհնարինությամբ և թե՛ կամավոր հրաժարումով:

Մեր կարծիքով՝ «ավելորդ մարդը» նա է, ով՝ լինելով մերժված համակարգի կողմից, հակառակ գործադրած ջանքերին, մասնագիտական պատրաստվածությանը և հմտություններին, չի կարողանում գտնել այն

¹² Տե՛ս Բաуман 3. Текущая современность. СПб., 2008, էջ 47:

¹³ Бахтин М.М. Проблемы поэтики Достоевского, М., 1972, с. 434.

տեղը կյանքում, որը կրավարարեր սեփական սահմանների վերաբերյալ իր պատկերացումներն ու համոզմունքները:

Սոցիումի մեջ ինտեգրվելու ձգտումը մարդու կարևորագույն սոցիոմշակութային պահանջմունքներից է, իսկ սոցիալական տարածության մեջ կողմնորոշվելը և տարաբնույթ խմբերին պատկանելու ձգտումը սոցիալական նույնականության դրսևորման յուրահատուկ եղանակներ են: Ինչպես ասում է Ժ. Պ. Սարտրը, «իմ գոյությունն ապահովված է նրանով, որ անհրաժեշտ է»¹⁴: Սովորաբար, «ավելորդ մարդն» ունի զգալի կարողություններ և հմտություններ, բայց ինչ-ինչ պատճառներով չի կարողանում դրանք իրացնել: Նա մերժում է հասարակությանը, և հասարակությունն էլ հրաժարվում է նրանից: «Ժամանակակից սոցիալական կառուցվածքում նրանք զբաղեցնում են նույն դիրքը, ինչ «չորրորդ աշխարհի» ներկայացուցիչները արդյունաբերական հասարակության ծաղկման շրջանում. նրանք չեն մասնակցում ապրանքափոխանակության համակարգին, նրանք բաց են թողել արդիականացման գնացքը և մնացել հարթակում, իրենց համեստ ուղեբեռի հետ... Խնդիրը հենց նրանց գոյության փաստն է»¹⁵:

Հասարակություն, որտեղ մարդու կարևորությունը սահմանվում է արտադրական որոշակի գործառույթներ կատարելու նրա ունակությամբ, շահույթ ստանալու համար միջոց հանդիսանալու կարողությամբ, բնականաբար, աշխատանք չունեցող, չպահանջարկված մարդիկ դառնում են բեռ, նույնիսկ՝ հոգս: Բհարկե, մարդիկ, որոնք ժամանակի հորձանուտում կորցրել են իրենց տեղն ու դերը, որոնք պետք է երաշխավորեին իրենց գործողությունների ամբողջականությունը և ճակատագրի ընթացքը, մնալով մենակ՝ հնարավորություն ունեն գբաղվելու ինքնակրթությամբ, իրենց տեղը գտնելու արվեստում (գրքեր գրել, երգել, նկարել, պարել), սակայն սրանք ժամանակակից տեղեկատվական հոսքերի առատ շրջանառության պայմաններում ինքնիրացման՝ այնքան էլ վստահություն ներշնչող ճանապարհներ չեն: Ձգալով իրենց խոցելիությունը, փոխարինելիությունը և պոտենցիալ ավելորդությունը՝ նման մարդիկ ձգտում են գտնել դեպի ապագան տանող հուսալի ուղիներ: Իրենց բաժին հասած ժամանակը մեծ պատրաստակամությամբ վատնելով սպառման վրա՝ այս ճանապարհին նրանք դառնում են անհազ սպառողներ, մշտական առքի միջոցով ինքնատիպ ձևով «հարստանալով»՝ ձգտում են ձեռք բերել որոշակի ինքնավարություն և կայունություն: Ինչպես նկատում է Ջ. Բաումանը, «դարավերջին մարդկանց հուզող խնդիրն այն չէ, թե ինչպես ձեռք բերել ընտրված ինքնությունը և մյուսների հարկադրել ճանաչել այն, այլ թե ինչ ինքնություն ընտրել և

¹⁴ **Сартр Ж. П.** Первичное отношение к другому: любовь, язык, мазохизм // Проблема человека в западной философии. М.: Прогресс, 1988, с. 217.

¹⁵ **Кастель Р.** Метаморфозы социального вопроса. Хроника наемного труда / Общ. ред., пер. с фр. Н.А.Шматко. СПб, 2009, с. 474–475.

անհրաժեշտության դեպքում ինչպես կատարել այլ ընտրություն, եթե պարզվի, որ նախկինում կատարած ընտրությունն արժեզրկվել է կամ էլ այլևս գայթակղիչ չէ»¹⁶:

Նշված միտումները ոչ միայն սովորական են դարձնում գործազրկության և զբաղվածության անկայուն ձևերի գոյությունը, այլև պայմաններ են ստեղծում սոցիալական պետության կազմաքանդման համար: Այն պարագայում, երբ «մարդիկ կորցնում են սոցիալական հայելու մեջ արտացոլվելու հասկությունը»¹⁷, գրեթե անհնար է նրանց լիարժեքորեն ինտեգրել հասարակությանը, քիչ թե շատ պատշաճորեն սատարել նրանց գոյությունը, իսկ նրանց համար կատարվելիք աշխատանքները և հասկացված ծախսերը դառնում են աննպատակահարմար: Գուցե լուծումներից մեկն էլ լինի այն, որ անհատը դառնա «ինքն իր ձեռնարկությունը», իրեն դիտարկի որպես մշտական կապիտալ, որը պահանջում է անվերջ վերարտադրություն, արդիականացում, ընդլայնում և օգտագործում: Այսինքն՝ վերածվի ինքն իրեն արտադրողի և ստիպված ինքնակամ ստանձնի բոլոր հարկադրանքները, որոնք անհրաժեշտ են իր այդ «ինքնակերտ ձեռնարկությունը» մրցակցության մեջ պահպանելու համար: Մեփական կյանքը դարձնելով իր կապիտալը՝ «ավելորդ մարդը» մշտապես ներդրումներ պետք է անի՝ անընդհատ վերստեղծելով ինքն իրեն:

Այնուամենայնիվ, կարծում ենք, արժեր հաճախ հիշել, որ «մի օր մենք կլքենք մեր ընդհանուր աշխարհը, որն էլ իր հերթին, ինչպես կար մեզանից առաջ, կշարունակի իր ընթացքը, և որի ստեղծությունն ըմբռնելու համար այլևս մեր կարիքը չի լինի, որ հասկանանք, թե ինչ է մենակությունը՝ ապրելու աշխարհում բոլորի և ամենքի կողմից լքվածության զգացումը»¹⁸:

ОВСАННА НАГАПЕТЯН – Социокультурный портрет «лишнего человека». – Современный человек, оказавшийся в водовороте процессов глобализации, как бы оказался на пути вынужденного, а иногда и добровольного отказа от собственной социальности. Если принять во внимание, что социальность как фундаментальный признак человеческого бытия, как культура, созданная в результате человеческой деятельности, проявляется в общественном производстве, в управлении общественной жизнью, в социальных отношениях и контактах (интерсубъективность), наконец, в различных проявлениях повседневной жизни (биосферы), нетрудно заметить, что процессы современной глобализации делают социализм столь же глобальным. Но нетрудно увидеть и убедиться, что в итоге спутниками нашей повседневной жизни стали такие состояния, как отчуждение, маргинализация, безликость, избыточность и т.п. Они являются результатом ценностного разнообразия, социальной раздробленности, этнической дискриминации, неопределенности личной роли и часто определяют и определяют повседневную жизнь человека. Люди часто отчуждаются от общества, оказываясь на

¹⁶ Бауман З. Индивидуализированное общество. М., 2002, с. 85.

¹⁷ Էդ. Հարությունյան, Մարդկային կեցության այլակերպումները, Եր., 2018, էջ 167:

¹⁸ Арндт Х., նշվ. աշխ., էջ 618:

обочине, поскольку социокультурные уклады, ценности и нормы не позволяют им реализовать свои насущные потребности.

В статье рассматривается ряд вопросов, связанных с социокультурным портретом «лишнего человека», цивилизационными предпосылками его формирования, а также «последствиями» его возможной национальности на социальные процессы.

Ключевые слова: *лишний человек, брошенный человек, бесполезный человек, искусственный интеллект, информационные технологии, маргинализация, общество потребления*

OVSANNA NAHAPETYAN – *The Socio-Cultural Portrait of the “Superfluous Man”*. – Modern man, caught up in the maelstrom of globalisation processes, has found himself on a path of forced, and sometimes voluntary, abandonment of his own sociality. If we take into account that sociality as a fundamental feature of human existence, as a culture created by human activity, manifests itself in social production, in the management of social life, in social relations and contacts (intersubjectivity), finally in the various manifestations of everyday life (biosphere), it is easy to see that the processes of contemporary globalisation make socialism just as global. But it is not hard to see and to see that, in the end, such states as alienation, marginalization, impersonality, redundancy, etc., have become satellites of our everyday life. They are the result of value diversity, social fragmentation, ethnic discrimination, uncertainty of personal role, and often define and determine a person's everyday life. People are often alienated from society, falling by the wayside as socio-cultural patterns, values and norms prevent them from realising their immediate needs.

The article considers a number of questions related to the socio-cultural portrait of the "superfluous man", the civilizational preconditions for his formation, and the "consequences" of his possible nationality on social processes.

Key words: *superfluous person, abandoned person, useless person, artificial intelligence, information technology, marginalization, consumer society*